

Couleur locale

Lammert Muller

Inleiding

In tegenstelling tot de droge verfstof, welke vrijwel onveranderd is gebleven, was het bindmiddel voortdurend aan veranderingen onderhevig. Bekend is dat de Egyptenaren (afb. 1) hun verven reeds aanmaakten met gom, lijn of melk. Voor verfstof werd gebruik gemaakt van kleurstoffen, welke de bodem ter plaatse opleverde (aardverfstoffen). Terecht wordt deze groep verfstoffen dan ook tot de oudste gerekend, alhoewel ook loodwit en menie van oude datum zijn.

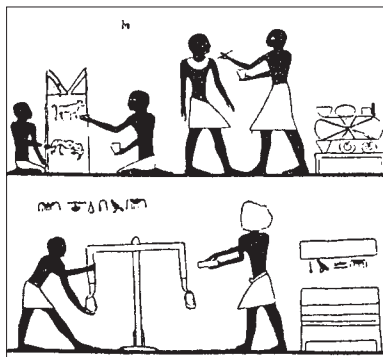
Een grote vooruitgang was het schilderen met bijenwas als bindmiddel. Bij deze zogenaamde encaustiek techniek bleven de kleuren frisser, terwijl ook de duurzaamheid groter werd. Neem in Groningen de bekende 'Ploeg'-schilders in de jaren '20, die veel schilderijen hebben geschilderd met bijenwas als bindmiddel. Vandaar ook de zeer sterke kleuruitstraling. Het encaustiek schilderen werd voornamelijk op hout toegepast. Daarnaast ontwikkelde zich een niet minder belangrijk schildersmethode speciaal voor muren, namelijk het alfresco (afb. 2). Hierbij werden de verfstoffen aangemaakt met water of kalkmelk en direct op een verse kalklaag aangebracht. Vanuit Italië kwam deze techniek in de 14de en 15de eeuw tot grote ontwikkeling.

Als bindmiddel voor het schilderen op houtwerk werd in de Middeleeuwen veel gebruik gemaakt van eierdooiers. De daarmee verkregen verfstof werd 'tempera' genoemd. Dit is een soort emulsieverf. Door de uitvinding die het mogelijk maakte om drogende olie als bindmiddel te gebruiken, had er een grote omwenteling plaats in de schilderstechniek, waardoor bovengenoemde procédé bijna geheel werd verdrongen. In de 15de eeuw gebruikten de gebroeders van Eijk voor het eerst olie als bindmiddel. De eerste tijd notenolie, daarna lijnolie. Vooral laatstgenoemd bindmiddel is tot ver in de jaren '60 van onze eeuw veelvuldig gebruikt.

Reeds voor de Tweede Wereldoorlog is de chemie zich met verf gaan bezighouden. Vandaag de dag wordt er voor het huisschildergebruik geen gebruik meer gemaakt van olieverf. Olie- en temperaverven zijn eigenlijk alleen nog maar te verkrijgen als kunstschildersverven. De grote verffabrikanten bepalen nu wat er op de markt komt, waarbij begrippen als marktonderzoek en reclame een grotere rol spelen dan culturele impulsen!

Kleuronderzoek Oude Ebbingestraat 52

Een goede zorg voor onze monumenten begint bij de aandacht die men heeft voor de kleurige afwerking ervan en eindigt pas wanneer het gerestaureerde monument de kleurafwerking draagt die er bij hoort.

Afb. 1. Een Egyptische werkplaats omstreeks 2000 voor Christus. Boven de schilders en onder andere het uitschrapen van pigment uit stenen.

Afb. 2. Verfbereider en schilder bij het maken van een fresco op een façade. Florentijnse houtsnede van omstreeks 1470.

In november 1992 kreeg ik de opdracht een kleuronderzoek uit te voeren aan de gevel van het rijksmonument Oude Ebbingestraat 52 te Groningen. De gevel is te verdelen in een 17de-eeuws bovenstuk en een Jugendstil-onderbouw uit circa 1900.

De aangetroffen situatie was een in imitatie-natuursteen uitgevoerde, gepleisterde en beschilderde, blokbeschildering (afb. 3). De oorspronkelijke natuurstenen banden (speklagen) waren hierbij niet gepleisterd. Verschillende zandstenen onderdelen zoals het rolwerk¹, de klauwstukken² en de pinakels³ waren niet compleet of deels aangevuld met een cementmortel (afb. 4 en 5). In de trapgevel zaten links en rechts uit zandsteen gehouwen figuren (afb. 6.) Links staat Johannes de Doper en rechts Johannes de Evangelist. Johannes de Doper wordt voorgesteld als asceet en boeteprediker, gehuld in een kameelharen kleed. Hij wijst op het Lam Gods, dat hij op de arm draagt. Johannes de Evangelist wordt jeugdig en zonder baard afgebeeld met in zijn linkerhand een kelk waaruit een slang omhoog kronkelt.

Voorafgaand aan de restauratie van het monument werd een onderzoek ingesteld naar de door verf en witkalk bedekte afwerklagen. Een dergelijk onderzoek wordt uitgevoerd met behulp van chirurgische mesjes. Hiermee kan men de verschillende verf- en/of witsellagen één voor één blootleggen. Op deze manier wordt trapsgewijs duidelijk gemaakt hoe diverse kleuren in verschillende periodes werden gebruikt. Deze methode wordt ook wel een stratigrafisch onderzoek genoemd en is ontleend aan de geologie en de archeologie. Het stratigrafisch onderzoek geeft de mogelijkheid onderzoek te doen naar bewerkingen die achtereenvolgens hebben plaatsgevonden. Bij de interpretatie ervan moet er rekening mee worden gehouden dat verlagen door latere ingrepen verstoord kunnen zijn. Bij het vrijleggen van de lagen in venstertjes of trapjes moet er in het bijzonder

1. Rolwerk: ornament, bestaande uit in- en uitgezwakte bandvormige krullen, veelal gebruikt voor topgevels.
2. Klauwstuk: uit- en ingezwenkt zij- of vleugelstuk, vaak in de vorm van een griffioen- of leeuwenklauw, gewoonlijk paarsgewijs aan weerszijden van de geveltop.
3. Pinakel: slanke beëindiging in de vorm van een spits gotisch torentje.

Afb. 3. Oude Ebbingestraat 52, vóór restauratie. Foto: L. Muller, Zuidhorn.

op worden gelet dat de oppervlakte niet door mechanische of chemische inwerking beschadigd wordt. Je moet er ook rekening mee houden dat op oppervlakten die lang aan de buitenlucht hebben blootgestaan, vaak een patina is gevormd. Het is niet altijd gezegd dat de eerste laag, ook de originele laag is geweest. Er zijn gebouwen, ook historisch belangrijke, die met krabber, afbijt of met welk middel dan ook, zodanig zijn schoongemaakt, dat er in het geheel niets weer terug te vinden is.

De waarde van een dergelijk kleuronderzoek wordt versterkt als het wordt ondersteund door archiefstukken of andere kunsthistorische gegevens. Een feitelijk overzicht van de bouwgeschiedenis kan duidelijk maken dat een bepaald onderdeel van een gebouw uit een bepaalde periode stamt. Soms komt het ook voor dat een gevonden kleur niet in een bepaalde periode thuis te brengen is.

Afb. 4. De top van de trapgevel vóór restauratie. De zandstenen pinakel en de beide rolwerken zijn onvolledig. Het geheel geeft een desolate indruk. Foto: L. Muller, Zuidhorn.

Het vinden van een kleur op een gebouw houdt niet per definitie in dat deze ook direct te dateren valt. Hiervoor zijn gegevens uit de bouwgeschiedenis en andere historische gegevens van eminent belang. Daarbij valt onder andere te denken aan rekeningen van bepaalde schilders, restauratierapporten, en dergelijke. Al deze componenten kleur, archief en bouwhistorisch onderzoek tezamen, geven een goede uitgangspositie voor een kleurhistorisch onderzoek. De betrouwbaarheid aan gegevens neemt af als er minder gegevens aanwezig zijn, zoals in dit geval.

Kleuronderzoek vormt een wezenlijke bijdrage aan de voorbereiding van de restauratie en conservering van het object. Het levert informatie over de oorspronkelijke kleurstelling en de verschillende veranderingen die door de eeuwen hebben plaatsgevonden. Met de kleurtoepassing in de historische architectuur wordt veelal gestreefd naar de reconstructie van de kleuren die monumenten

Afb. 5. Zandstenen elementen met vele aangetaste verflagen. Rechts daarvan de van pleister vrijgelegde baksteen. Situatie vóór restauratie. Foto: L. Muller, Zuidhorn.

Afb. 6. Detail van de gevel na restauratie, met onder andere de beeldhouwde figuren Johannes de Doper links en Johannes de Evangelist rechts. Foto: L. Muller, Zuidhorn.

oorspronkelijk hebben gehad. Hierdoor krijgt het monument weer een authenticiteit aanzien.

Het gebouw aan de Ebbingestraat moet gedateerd worden in de eerste helft van de 17de eeuw en is oorspronkelijk gebouwd in de laat-Renaissance-stijl. In die stijl speelde het kleurcontrast van materialen een belangrijke rol. Het verschil tussen het Bentheimer zandsteen en de rode baksteen werd door middel van kleur sterk geaccentueerd.

Afb. 7. Bovenste gedeelte van de gevel Oude Ebbingstraat 52 na restauratie. Gedeeltelijk zichtbaar is de nog niet gerestaurerde Jugendstil-onderbouw. Foto: L. Muller, Zuidhorn.

De eerste kleurperiode van het onderzochte pand aan de Oude Ebbingestraat is een helder rood op de baksteen en lichte oker op de zandstenen elementen geweest. Aan de tweede kleurperiode is een herstel van de gevel voorafgegaan, waarna de gehele gevel, inclusief de natuursteenornamenten, rood gekleurd zijn (*caput mortum* = dodekop). De derde kleurlaag wordt ingeleid door een aangebrachte pleisterlaag, waarop een zandstenen kleur geschilderd. Alleen de bovenste twee geledingen bleven in de kleur *caput mortum*.

In deze kleurperiode waren ook de houten raamvensters aanwezig. Wellicht zijn de oorspronkelijke natuurstenen vensters in deze periode vervangen door de houten. Op het houten raamwerk zijn alleen lichte tinten aangetroffen.

Na de derde kleurlaag is het pleisterwerk vanaf de tweede geleding meermalen gekleurd geweest in zandsteentinten en op het houten raamwerk in diverse lichtgele en okertinten. Voorafgaand aan de zesde kleurperiode zijn de ramen goudoker en het pleisterwerk grijs gekleurd geweest.

Deze zesde kleurperiode lijkt een herhaling van de eerste kleuruitmonstering. Al het pleisterwerk, op de natuursteenelementen na, is rood gekleurd. Gelijktijdig met deze kleurlaag zijn de bovenste twee geledingen aangesmeerd met een cement mortel en is dezelfde rode kleur hierop aangebracht. De raamkozijnen zijn gekleurd in grijswitte tinten. Op de onderdorpels zijn verschillende hardsteen-imitatiekleuren aangebracht. De raamlijsten werden daarbij groen geschilderd.

Na bovengenoemde perioden is de onderpui bouwkundig veranderd in Jugendstil-pui. Dit moet omstreeks 1900 zijn gebeurd. Bij deze verandering is graniet en hardsteen gebruikt.

Uit het onderzoek bleek dat de rode kleur uit de laatste periode een aanpassing is op deze bouwkundige verandering. Het Jugendstil-gedeelte was niet gekleurd, alleen het houtwerk kreeg een transparante mahonie-kleurlak.

De zevende verandering van kleur vond zowel plaats op het pleisterwerk als op het Jugendstil-gedeelte. Het Jugendstil-gedeelte is in zijn geheel grijszwart geschilderd. Alleen het houtwerk bleef transparant rood van kleur. Het bovengedeelte van de gevel werd in zijn geheel, inclusief pleisterwerk, groen-oker van kleur. Kozijnen, raamlijsten en onderdorpels werden respectievelijk grijswit, groen en grijszwart geschilderd. Als voorlaatste verandering van kleur (in 1992) is het totaal geschilderd in een grijze tint.

De laatste verandering is de huidige en zichtbare. Rood op het pleisterwerk en baksteen, okergeel op het natuursteen, aangevuld met blauwgeschilderde, versierende onderdelen. De beeldjes zijn geplacéerd.

De kleurpigmenten die hiervoor gebruikt zijn, zijn gele oker en Engels-rood. Beide kleurstoffen zijn aardverfstoffen. Okergeel wordt gewonnen uit ijzerhoudend gesteente. Engelsrood is een ijzeroxide. Beide zijn dus oxidepigmenten. Dergelijke pigmenten verkleuren niet meer in het daglicht, omdat ze immers al geoxideerd zijn. Het gebruikte bindmiddel is een zuivere siliconenhars. Dit bindmiddel geeft een optimale ondersteuning aan kleurkracht van het pigment. Laboratoriumonderzoek bij het TNO heeft aangetoond dat deze verfstof voor monumenten tot op heden de meest ideale muurverf is.

Op het Jugendstil-gedeelte is tot op heden nog geen kleur aangebracht. Eén en ander moet nog in overleg met de opdrachtgever en de gebruiker van de winkel.

Conclusies

Kleur moet in de architectuur altijd ondersteunend werken. Kleur moet zich dienend opstellen aan vorm en ruimte.

Bij het omgaan met de bestaande architectuur zal, ondanks een grotere ervaring en kennis, eerst nauwkeurig onderzoek plaats moeten vinden, alvorens een kleur definitief bepaald kan worden. Daarbij speelt ook de omgeving een belangrijke rol.

Literatuur

Nieuwe almanach der konstschilders, vernissers, vergulders en marmelaers. Gent, 1777.

Stad, K.H., *Bindmiddelen*. 1930.

Timmers, J.J.M., *Christelijke symboliek en iconografie*. Bussum, 1974.

Wehlte, K., *Werkstoffe und Technike der Malerei*. Ravensburg, 1967.

Zandkuijl, H.J., R. Crèvecoeur, M. De Keijzer en H.H.J. Kurvers, *Kleur in de historische omgeving*. Het palet van de stad. (nr. 15), Leeuwarden, 1989.